

АВТОРСЬКЕ ПРАВО НА НАУКОВИЙ ТВІР У СФЕРІ МЕДИЦИНИ: ЕТИЧНІ ТА ТВОРЧІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ

Оксана Кашинцева,

старший науковий співробітник, завідувач Центру гармонізації прав людини та прав інтелектуальної власності НДІ інтелектуальної власності НАПрН України, кандидат юридичних наук

Як зазначав М. Амосов, «не може людина утримуватися на вершині Духу, залишаючись на самоті без нагляду з боку Вищої Ідеї». Джерелами норм професійної етики, що мають безпосередній вплив на процес створення наукового результату в сфері охорони здоров'я, є Конвенція про захист прав і гідності людини в сфері біології та медицини від 1997 року (далі — Конвенція про біомедицину), Гельсінська декларація «Рекомендації для лікарів, що проводять біомедичні дослідження» (далі — Гельсінська декларація), Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (далі — Основи про охорону здоров'я), Закон України «Про лікарські засоби», Наказ МОЗ України «Про затвердження Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і Типового положення про комісію з питань етики» від 13.02.2006 року № 66, Наказ від 19.02.2009 року № 798,75 (ч. 1) 03.11.2009 року (ч. 2) «Про затвердження Уніфікованої методики з розробки клінічних настанов, медичних стандартів, уніфікованих клінічних протоколів медичної допомоги, локальних протоколів медичної допомоги (клінічних маршрутів пацієнтів) на засадах доказової медицини», Етичний кодекс лікаря України (далі — Етичний кодекс лікаря), прийнятий на Всеукраїнському з'їзді лікарських організацій та X з'їзді Всеукраїнського лікарського товариства 27.09.2009 року.

Звернімося до поняття твору в авторському праві крізь призму особливостей його природи в сфері медицини. Відповідно до ст. 420 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) та ст. 8 Закону України «Про авторське право та суміжні права» (далі — Закон про авторське право) об'єктом авторського права, а відтак предметом авторського договору замовлення та розпорядження в сфері охорони здоров'я, є:

- літературний письмовий твір наукового спрямування (методи лікування, профілактики, діагностики, дисертаційні дослідження, експериментальні розробки, курси лекцій, монографії, довідники, адаптовані переклади, наприклад: Критерії діагностики і психотерапії розладів психіки та поведінки [1], Авторські прописи. Фармацевтичний довідник [2], підручник «Медична ембріологія за Лангманом» [3]);
- аудіовізуальний твір (психотерапевтичні гіпнотичні методики, наприклад: Аудіовізуальні засоби психічного розвантаження авіаційних диспетчерів [4]);
- ілюстрації, карти (анатомічні атласи, карти, медичні географічні карти, наприклад: Атлас хірургічних захворювань щелепо-лицьової ділянки в дітей [5]).

Українське законодавство не містить поняття твору та наукового твору, що є суттєвою прогалиною, яка ускладнює правозастосування безпосередньо суб'єктами авторського права.

Щодо правової природи твору у правовій літературі тривають давні дискусії, починаючи від робіт Г. Шершеневича, на думку якого твір є продукт духовної творчості, об'єктивізований у письмій або словесній формі та призначений для обігу в суспільстві [6] (зауважимо, що вчений писав про літературні твори, не даючи загального поняття для інших об'єктів авторського права), до сучасних науковців, які опікуються проблемами необхідності легальної дефініції твору, наприклад численні праці О. Штефан [7].

Найпоширенішим у правовій літературі є визначення об'єкта авторського права як результату духовної творчості. До прикладу, А. Канторович під духовною творчістю розумів «не діяльність духу, а продукт цієї діяльності, що зі свого боку призначено для впливу на людський дух» [8]. Твір — це результат творчої діяльності автора, його творчого мислення, продукт людського мозку, та зазначимо, що мозок людини продукує нематеріальні об'єкти [9], які повинні бути об'єктивовані у відповідному матеріальному носіїві. Зауважимо, що доктрина авторського права просякнута аспектом «духовності»: «результат духовної творчості», «духовне благо» тощо. Погодьмося, що це зумовлено трактуванням правовою спільнотою в цілому (а широким загалом і поготів) авторського права як інструменту захисту містецького доробку в різних його прояхах. Науковий доробок залишається на задвірках теорії авторського права.

Таке вторинне ставлення до наукових творів в ідеологічній ієрархії авторського права спробував виправити В. Серебровський, за що був нищівно розкритикований колегами, котрі перебувають у лещатах усталених парадигм авторського права. Даючи визначення поняття твору як об'єкта авторського права, В. Серебровський прийшов до визначення ширшого поняття творчого доробку загалом (произведения творчества — *Цит. О. К.*). Твір, на думку

вченого, можна було б визначити як сукупність ідей, думок і образів, які отримали в результаті творчої діяльності автора своє вираження в доступній для сприйняття людськими відчуттями конкретній формі, що допускає можливість відтворення [10]. У відповідь — нищівна критика В. Іонаса: «Винаходи та раціоналізаторські пропозиції можуть бути підведені під визначення, дане В. Серебровським, з таким же правом, як і роман або портрет» [11].

Думаємо, що відхід від прагматично-інтелектуального концепту природи об'єкта авторського права в бік «одуховлення» надав у очах дослідників йому певної ефемерності. Це призвело, з одного боку, до хибного упередженого ставлення щодо «незручності» та «неповноцінності» правової охорони наукових творів у режимі авторського права порівняно з правом промислової власності, з другого — до легкості та відчуття безкарності його порушення.

Отже, повертаючись до природи наукового твору в сфері медицини, зазначимо, що за загальною логікою теорії інтелектуальної власності твір науки, як вид літературного твору (іншого законодавець нам не залишає) є результатом творчої діяльності автора. Проте далеко не в усіх випадках творча діяльність має свій результат, адже, як вірно зазначив В. Іонас, творчість не завжди завершується створенням твору [12]. Робота А. Ейнштейна над теорією єдиного поля тривала не одне десятиліття. Понад 30 років наполегливої, титанічної творчої праці так і не викристалізувались у завершену наукову теорію [13]. Незавершеними залишилися наукові праці останніх років життя відомого нейрофізіолога Н. Бехтеревої, проте ідеї, напрями наукових досліджень, постановки наукових завдань мають найвищу наукову цінність і авторство відомої лікарки щодо методів розв'язання «лабіринтів мозку» є беззаперечним [14].

Очевидно, творчість і твір є взаємопов'язаними явищами, проте перше може існувати без другого. Натомість, об'єктом авторського права, за логікою законодавця, є лише твір як результат творчої діяльності. Тож, щоби результат інтелектуальної діяльності увійшов у поле правової охорони авторським правом, він має бути результатом творчого процесу. Традиційно в авторському праві твір розглядають як об'єкт правовідносин, а творча діяльність відіграє роль юридичного факту, що породжує відносини в сфері інтелектуальної власності. Проте чи завжди науковий твір у сфері охорони здоров'я є результатом творчої діяльності?

Необхідно сформулювати поняття творчої діяльності. Як правовому явищу спроби дати визначення творчій діяльності робилися такими вченими, як Б. Антимонов [16], М. Гордон [15], І. Грингольц, О. Сергеев, Е. Флейшиць [16]. В. Іонас представляв творчість як «продуктивне мислення», Р. Дж. Дауд (Raymond J. Dowd) [17] і К. Марселло (Keller Marcello) [18] як творче мислення (*creative thinking*). Вченими розрізняються два види творів — творчі твори та нетворчі. Саме перші, на думку багатьох авторів, становлять об'єкт охорони авторського права. Під творчістю фізичних осіб розуміють діяльність, результат якої заздалегідь не відомий не тільки авторіві, а й третім особам.

Отже, можна дійти висновку, що існує відмінність продуктивного (або творчого) мислення від репродуктивного мислення, тобто відтворення готових, таких, що існували раніше, ідей. До другого типу мислення належать випадки, коли людина виробляє за правилами формальної логіки в рефлексивному порядку розумові акти й отримує при цьому заздалегідь детермінований (зумовлений) результат. Проте у сфері медицини і при продуктивному, і при репродуктивному мисленні розумовий процес може завершу-

ватися певним результатом або не мати останнього. Вчений-медик може алгоритмічно відтворювати певну процедуру (наприклад, прописану у відповідному клінічному протоколі за наявності певної нозології) та отримати результат, не зумовлений попереднім досвідом доказової медицини, на підставі якого власне і формувалися загальновідомі клінічні протоколи, а абсолютно новий і неочікуваний. Більше того, такий результат може мати одичне емпіричне підтвердження, зумовлене фізіологічними, генетичними, фенотипічними особливостями певного пацієнта. Проте така вибірковість результату не позбавляє його наукової цінності для медичної науки та правової охорони механізмами авторського права. Так, у наведеному прикладі об'єкт авторського права став результатом інтелектуальної діяльності, але чи мала ця діяльність ознаки творчості?

Спробуємо співвіднести поняття творчої та інтелектуальної діяльності. Одразу зазначимо, що юриспруденція часто отожднює ці поняття, опосередковуючи визначення одного через інше. Судова практика також не дає однозначної відповіді на запитання про те, що потрібно розуміти під творчістю та творчою діяльністю. Судові органи розглянули питання про наявність у діяльності авторів ознак творчості лише щодо деяких видів творів (частин твору), таких, як програма телепередач, дизайн-макет художнього оформлення упаковки, назва літературного твору. При цьому не розкривається зміст поняття творчості, не формулюються її ознаки, на підставі яких можна було б цю творчість визначити.

Натомість, феномен творчості та творчої діяльності є предметом наукового інтересу психології. Класичним науковим твором є праця Я. Понамарьова «Психологія творчого мислення» [19]. За Я. Понамарьовим, головна характеристика творчості — створення нового. Серед сучасних позицій науковців стосовно природи творчості ви-

діляють два підходи. У межах першого творчість розглядають як діяльність, спрямовану на створення нових суспільно значущих цінностей, основну увагу приділяючи критеріям об'єктивної новизни й оригінальності продуктів творчої діяльності. Другий підхід пов'язує творчість із самореалізацією людини, з розвитком мотивації її творчої діяльності. Критерій творчості в такому разі, її цінність — особистість людини, а не тільки продукти творчої діяльності [20].

Думаємо, що юриспруденція повинна послуговуватись антропософським визначенням понять інтелектуальної та творчої діяльності, керуючись принципом необхідності та достатності при визначенні характерних ознак цих понять. Інтелектуальна діяльність — це продуктивна діяльність людини, зміст якої підпорядкований логіці отримання результату, який може містити як ідеальну, так і матеріальну складову. Інтелектуальна діяльність є складовою творчої діяльності, що поділяється в психології на: художню, музичну, образотворчу, технічну, наукову, ігрову, навчальну, побутову, комунікативну, управлінську, ситуаційну, військову.

У психології дотримуються позиції, що специфіка наукової творчості полягає в домінуванні теоретичного мислення, хоча останнім часом, коли виникло безліч нових наукових напрямів, найчастіше переважає комбіноване мислення — теоретико-практичне. Психологи виділяють типове мислення фізика, хіміка, біолога, медика тощо. Художню творчість розглядають, насамперед, не в аспекті створення чогось нового в певній галузі культури, а в контексті самореалізації людини-творця. Здатність до творчості пов'язана з якимось видом діяльності чи навіть культурою загалом. Без цього вона не може актуалізуватися, реалізуватися на практиці. Наприклад, здібність людини до музичної (математичної) творчості зу-

мовлює постійне оновлення музичних форм (математичних теорій), що потрапляють у поле діяльності такої людини. На що ж насамперед спрямовано цей творчий дар? На думку психологів, процес розвитку людини в певному сенсі можна назвати «створенням себе» — більш-менш повною реалізацією вищого Я в її самосвідомості та діяльності.

Як бачимо, психологія творчості підводить нас до розуміння відмінності природи літературного художнього твору (мистецького твору) та твору науки. Незважаючи на те, що Бернська конвенція з охорони літературних і художніх творів від 09.09.1886 року в редакції 1971 року відносить твори науки до категорії «літературні і художні твори», твори науки за природою свого створення суттєво відрізняються від інших творів, належних до цієї групи. Твір науки — сукупність вироблених і теоретично систематизованих об'єктивних знань про дійсність, він може виникнути в результаті як наукової творчої діяльності, так і в результаті інтелектуальної діяльності, що відтворює усталений алгоритм дій для отримання прогнозованого результату, наприклад певного терапевтичного ефекту.

Твір науки створюється в результаті проведення наукових досліджень (Лектинова гістохімія нирки щура в динаміці постнатального онтогенезу та при експериментальному цукровому діабеті [21]) або теоретичних узагальнень (Використання оновленого списку гістологічної термінології в морфології та кардіології [22]). Він адресований певному колу фахівців відповідної наукової сфери. Твір науки покликаний задовольнити не естетичні почуття, а потребу людства в пізнанні нового (задовольнити інтелектуальні емоції) [23].

Звертаючись до вітчизняного законодавства за легальним поняттям наукового твору, ми не знаходимо його ні в системі норм законодавства у сфері

авторських правовідносин, ні в законодавстві, що регулює відносини в сфері наукової діяльності. Опосередковано можемо визначити синтетичне поняття науково твору через такі проміжні юридичні категорії, як наукова робота, науковий результат, науково-прикладний результат і науково-технічний результат, закріплені в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Так під науковою роботою розуміють дослідження з метою одержання наукового результату, що є новим знанням, одержаним в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень, і зафіксоване на носіях наукової інформації у формі звіту, наукової праці, наукової доповіді, наукового повідомлення про науководослідну роботу, монографічного дослідження, наукового відкриття тощо. Під науково-прикладним результатом законодавець розуміє нове конструктивне чи технологічне рішення, експериментальний зразок, закінчене випробування, розробку, що впроваджена чи може бути впроваджена у суспільну практику. Науково-прикладний результат може бути у формі звіту, ескізного проекту, конструкторської або технологічної документації на науково-технічну продукцію, натурального зразка тощо. Науково-технічні (експериментальні) розробки — науково-технічна діяльність, спрямована на створення нових матеріалів, продуктів, процесів, пристроїв, технологій, систем і надання нових послуг або на істотне вдосконалення тих, які вже виробляються (надаються) чи введені в дію.

Отже, узагальнюючи законодавство в сфері авторського права та законодавство в сфері наукової діяльності, можемо дійти проміжного висновку, що загалом під науковим твором як предметом авторських правовідносин, потрібно розуміти результат наукової діяльності, об'єктивізований у носіях наукової інформації. Виходячи з мети цього дослідження, така дефініція

наукового твору є проміжною на етапі певних узагальнень і не враховує особливостей сфери охорони здоров'я.

Розглянемо ознаки наукового твору в сфері медицини.

Американський учений Дж. Сі. Кауфман (*James C. Kaufman*) вирізняє чотири основні детермінанти на шляху до творчої діяльності людини:

- 1) її особисті ресурси, тобто розум, темперамент, сила тощо;
- 2) джерела підтримки та керівництва (різні норми, інструкції, рекомендації), що надають їй можливості орієнтуватись у світі;
- 3) можливості (чи перешкоди) для виконання особистих цілей залежно від соціальної приналежності, раси, віку, статі, а також ситуації у світі (війни, депресії, значні соціальні зміни та ін.);
- 4) власні зусилля особистості, її діяльність. Природна творча активність людини проявляється в діяльності, зовнішня соціальна форма якої — праця, що охоплює і психічну, і фізіологічну сфери життя. Людям, які займаються творчістю, доводиться переборювати багато труднощів. Це різні бар'єри, антистимулятори, що більшою чи меншою мірою негативно впливають на творчий процес [24].

Детермінанти творчості наведені в авторській послідовності, ймовірно за ступенем значення у психології, щодо юриспруденції, то для нас важливою є друга детермінанта, яка обмежує наукову творчість у сфері наукового пізнання, предметом котрої є людина, з позиції етичності відповідно до наведених вище норм міжнародного права.

Вимоги етичності висуваються не лише до змісту твору в сфері біомедицини, але й до способу досягнення відповідного наукового результату. Отже, визначаючи зміст авторського договору замовлення в сфері охорони здоров'я, варто передбачити положення щодо необхідності дотримання стандартів GCP (належної клінічної

практики) [25]. Недотримання таких стандартів може призвести до неможливості подальшої комерціалізації предмета договору, позаяк неетичність змісту та способу досягнення відповідного наукового результату виключає останній з поля офіційної науки.

Зазначимо, рішення щодо відповідності наукової діяльності принципам медичної деонтології вирішується Комітетом з біоетики НАН України [26], Центральною комісією з питань етики МОЗ України та локальними етичними комітетами, що функціонують відповідно до Наказу МОЗ України «Типове положення комісії з питань етики при лікувально-профілактичних закладах, у яких проводяться клінічні випробування» від 23.09.2009 року № 790 в усіх навчальних і науково-дослідних інституціях, предметом дослідження яких є людина.

Проте на практиці відомі випадки, коли неетичність відповідного наукового результату з'ясовується лише *post factum*. Класичним прикладом є справа «Дисциплінованість за Мільграмом». Пацієнти були поінформовані, що під час експерименту досліджуватиметься особливість мозкової діяльності в процесі опанування певного навчального матеріалу й у разі допущення помилок піддослідні будуть уражатися безпечним для життя, проте болісним ударом електричного струму. У реальності жодних електричних ударів не планувалося, справжньою метою експерименту було виявлення особливостей прояву певних неврологічних захворювань у стані стресу. Незважаючи на те, що участь в експерименті брали люди, котрі надали свою інформовану згоду, цей експеримент розглядається в юридичній і медичній науковій літературі як неетичний, оскільки принижує гідність особи. Річ у тім, що, як було виявлено після завершення експерименту, частина учасників погодилася брати в ньому участь через певні особистісні деформації у формі садомазохістських відхилень [27].

Відповідно до положень Гельсінської декларації, наукові дослідження в галузі біології та медицини здійснюються безперешкодно за умови дотримання положень цієї Декларації та інших правових положень, які гарантують захист людини. Наукове дослідження на людині може проводитися тільки за умови відсутності альтернативи, ефективність якої була б аналогічною ефективності досліджень на людині. Ризики, на які може наражатися така особа, мають бути співмірні потенційній користі від дослідження. Проект такого дослідження має бути затверджений компетентним органом після проведення незалежної експертизи його наукової цінності, включаючи оцінку важливості мети дослідження, та міждисциплінарного розгляду його прийнятності з етичного погляду. Особи, на яких проводяться дослідження, мають бути поінформовані про їхні права та гарантії, встановлені законодавством для їхнього захисту. Будь-яке втручання у сферу здоров'я може здійснюватися тільки після добровільної та свідомої згоди на нього відповідної особи. Такій особі заздалегідь надається відповідна інформація про мету та характер втручання, а також про його наслідки і ризики. Відповідна особа в будь-який час може безперешкодно відкликати свою згоду (ст. 45 Основ законодавства про охорону здоров'я).

Теорія медичного експерименту передбачає, що його результат щодо стану здоров'я пацієнта може бути як позитивний, так і негативний, або може бути взагалі відсутній [28].

Повернімося до наведених вище особливостей творчої діяльності та її виду інтелектуальної діяльності, результатом якої має стати науковий твір у сфері охорони здоров'я. Очевидним, на нашу думку, є те, що науковий твір, отриманий у результаті наукового терапевтичного експерименту та в результаті медичного наукового експерименту в своїх основі містить новизну як у

змісті, так і в процесі отримання такого результату. Натомість новий науковий результат, отриманий в результаті усталеної клінічної практики на основі затверджених клінічних протоколів, новизни у процесі отримання не містить, проте вона може бути наявною в його змісті.

Чи авторський договір замовлення повинен враховувати такі особливості отримання наукового результату у сфері охорони здоров'я? На нашу думку, безперечно так, оскільки, як науковий твір, що відображає відповідний науковий результат, так і процес його досягнення можуть становити два різні предмети договірної регулювання. Кому належатиме новий науковий результат, отриманий на основі зареєстрованого клінічного протоколу? Звісно, що клінічний протокол як нормативний акт, затверджений МОЗ України, не підпадає під охорону авторського права, проте корективи до протоколу, зміни, що дозволяють досягнути швидшого одужання,

виразнішого терапевтичного ефекту об'єктивовані у відповідних наукових творах (статтях, монографіях тощо) безперечно є об'єктами авторського права. Одним із прикладів може слугувати коментар С. Малярова до «Практичного керівництва ведення пацієнтів з біполярним розладом», викладений у формі наукової статті [29]. Який же обсяг правової охорони наукового твору в сфері охорони здоров'я? Якщо вдатися до аналогії з правом промислової власності, то нам потрібно звернутися до поняття змісту твору. Без останнього ми не зможемо визначитися також і з обсягом прав, що належать творцеві. Проте традиційно у авторському праві змісту твору відводиться другорядна роль і перевага надається формі, цій проблемі будуть присвячені наші подальші публікації. ♦

Список використаних джерел

1. *Критерії діагностики і психотерапії розладів психіки та поведінки [Електронний ресурс] / під ред. Б. В. Михайлова, С. І. Табачнікова, О. К. Напрєєнка, В. В. Домбровської // Новості харьковської психіатрії. — Харків, 2003. — Режим доступу : <http://www.psychiatry.org.ua/books/criteria>.*
2. *Авторські прописи. Фармацевтичний довідник / П. В. Олійник, Р. Д. Говзан, Є. В. Бокшан, Р. І. Дячишин. — Львів : Медицина світу, 2002. — 204 с.*
3. *Медична ембріологія за Лангманом : підручник / Т. Садлер (пер. з англійської). — Львів, Наутілус, 2001.*
4. *Наказ Державної авіаційної служби «Правила медичного забезпечення і контролю польотів цивільної авіації України» від 05.12.2005 року № 920 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : www.gada.gov.ua.*
5. *Харьков Л. В. Атлас хирургических стоматологических заболеваний челюстно-лицевой области у детей / Л. В. Харьков, Л. М. Яковенко, І. Л. Чехова. — [б. м.], Книга-плюс, 2012. — 504 с.*
6. *Шершеневич Г. Ф. Авторское право на литературные произведения / Г. Ф. Шершеневич. — Казань, 1891.*
7. *Штефан О. Деяко до питання про порушення у сфері авторського права / О. Штефан // Теорія і практика інтелектуальної власності. — 2009. — № 6.*
8. *Канторович А. Я. Авторское право на литературные, музыкальные, художественные и фотографические произведения / А. Я. Канторович. — Петроград, 1916.*

9. Гаврилов Э. П. Авторское право. Издательские договоры. Авторский гонорар / Э. П. Гаврилов. — М. : Юрид. лит., 1988. — С. 10.
10. Серебровский В. И. Вопросы советского авторского права / В. И. Серебровский. — М. : Изд-во Академии наук СССР, 1956. — С. 32.
11. Ионас В. Я. Критерий творчества в авторском праве и судебной практике / В. Я. Ионас. — М. : Юридическая литература, 1963.
12. Ионас В. Я. Произведения творчества в гражданском праве / В. Я. Ионас. — М. : Юридическая литература, 1972.
13. Кузнецов Б. Г. Эйнштейн. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 319; Кузнецов Б. Г. Этюды об Эйнштейне. — М. : Наука, 1965. — С. 281, 282.
14. Бехтерева Н. П. О мозге человека / Н. П. Бехтерева. — СПб., изд. НотаБене, 1994. — 248 с.; Бехтерева Н. П. Магия Творчества и психофизиология (Факты, соображения, гипотезы); Бехтерева Н. П. Живой Мозг Человека, и как его исследуют (лекция). — М., 2007.
15. Гордон М. В. Советское авторское право / М. В. Гордон. — М. : Госюриздат, 1955.
16. Антимонов Б. С. Авторское право / Б. С. Антимонов, Е. А. Флеишиц. — М. : Госюриздат, 1967.
17. Dowd Raymond J. Copyright Litigation Handbook (1st ed.) / R. J. Dowd. — Thomson West, 2006.
18. Sorce Keller M. Originality, Authenticity and Copyright / Sorce Keller Marcello. — *Sonus*, VII(2007), №. 2. — PP. 77–85.
19. Понамарьев Я. О. Психология творческого мышления / Я. О. Понамарьев. — М., 1960.
20. Туриніна О. Л. Психологія творчості : навч. посібн. / О. Л. Туриніна. — К. : МАУП, 2007. — 159 с.
21. Амбарова Н. О. Лектинова гістохімія нирки щура в динаміці постнатального онтогенезу та при експериментальному цукровому діабеті: дис... канд. мед. наук / Н. О. Амбарова. — Львів, 2010.
22. Чайковський Ю. Б. Використання оновленого списку гістологічної термінології в морфології та кардіології / Ю. Б. Чайковський, О. Д. Луцик, С. Б. Геращенко, О. І. Дельцова // *Ліки України*. — 2012. — № 1(157). — С. 13–14.
23. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. — К. : Вища школа, 1982. — 214 с.
24. Kaufman James C. Beyond Big and Little: The Four C Model of Creativity / C. James Kaufman // *Review of General Psychology*. — 2009. — Vol. 13. — № 1, 1–12.
25. Наказ МОЗ України «Про затвердження Уніфікованої методики з розробки клінічних настанов, медичних стандартів, уніфікованих клінічних протоколів медичної допомоги, локальних протоколів медичної допомоги (клінічних маршрутів пацієнтів) на засадах доказової медицини» № 798.
26. Постанова Президії НАН України від 13.07.1998 року № 278.
27. Планирование и проведение клинических исследований / под ред. Ю. Б. Белоусова. — М. : Из-во Общества клинических исследований. — 2000.
28. Sterkowicz S. Eksperymenty medyczne na ludziach / S. Sterkowicz // *PIZ*. — 1984. — № 13.
29. Маляров С. А. Комментарий к «Практическое руководство по ведению пациентов с биполярным расстройством» / С. А. Маляров // *Нейро News: Психоневрология и нейропсихиатрия*. — № 4 (31). — С. 45–47

Надійшла до редакції 29.08.2013 року